

KAZAN ADININ KÖKENİ

Serkan Acar*

Özet

Kazan adının anlamına ilişkin pek çok rivayet vardır ve henüz bunlardan hiçbiri kesin olarak kabul edilmemiştir. Geçen zaman içerisinde, adın kökenine dair halk hikâyeleri ve mitlerin oluşması son derece doğaldır. Bununla birlikte Kazan kelimesi bazı araştırmacılar tarafından Hint-Avrupa dillerine dâhil edilmeye çalışılmıştır. Kaynak yetersizliğinden ötürü bu adın genel geçer anlamına ulaşılmasına da kelimenin Türkçe olduğuna şüphe yoktur.

Anahtar Kelimeler: Kazan, Kazanka, Türk, Tatar, Rusya

Abstract

There are many rumors about meaning of the name of Kazan; yet none of them are accepted as final. It is extremely natural create a number of folk tales and myths about origin of the name throughout the time. Besides, the word Kazan has been included in Indo-European languages by some researchers. Because of the lack of resources, even though the precise meaning of this name has not been known, the word is Turkish without doubt.

Key Words: Kazan, Kazanka, Turk, Tatar, Russia

Kazan Tatarcası da dâhil olmak üzere pek çok Türk lehçesinde “büyük derin kap, geniş bakır kap” anlamında kullanılan “kazan” adının kökenine ilişkin azımsanmayacak ölçüde farklı varsayımların bulunduğu söylemek mümkündür.

Kırım, Deşt-i Kıpçak ve İran sahasında seyahat eden Venedikli diplomat-gezgin Giosafat Barbaro (1413-1494) XV. yüzyılın ortalarında halk söylencelerine dayanarak, Avrupalılara Kazan hakkındaki ilk haberleri vermiştir. Bu adın kazan (cauldron) anlamına geldiğini kaydeden Barbaro, İtil Irmağı kıyısındaki Kazan şehrinin önemli bir ticaret merkezi olduğunu da belirtmiştir¹. Edward L. Keenan’a göre; Venedikli seyyah bu bilgileri Kırım Tatarlarından duymuştur². Barbaro’nun söyledikleri XVI. yüzyılın ilk yarısında iki kez (1517 ve 1526 yıllarında) Rusya sahası ve İtil boyuna seyahat eden Kutsal Roma Germen İmparatoru II. Maximilian’ın elçisi, tarihçi

* Arş. Gör., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, serkan.acar@ege.edu.tr

¹“ ... a towne called Cassan (which, in o' tonge, signifieth a cawldron), that standeth on the ryver Ledil, on the lefte hande as yo" go towards the Sea of Bachu, V io'neys from Musco. This is a towne of great merchaundise". *Travels to Tana and Persia by Josafat Barbaro and Ambrogio Contarini*, Translated from the Italian by William Thomas, New York, 1873, s. 33.

² Edward L. Keenan, “Kazan-“The Bend””, *Harvard Ukrainian Studies*, Volume III/IV, 1979-1980, Part 1, s. 484.

ve coğrafyacı Sigismund von Herberstein (1486-1566) tarafından tekrar edilmiş ve Kazan Tatarlarının ismini bu şehirden aldıkları belirtilmiştir³.

Kaynaklarda “قازغان - قازغان - قازغان - قازغان - قازغان - قازغان” gibi farklı şekillerde kaydedilen “Qazgan” adının Gerhard Doerfer’e göre iki farklı anlamı vardır. Bunlardan birincisi “sel sularının yardığı yer”, ikincisi ise “bakırdan mamul büyük tencere”dir⁴. Kelimenin “çok büyük bir ihtimalle” Eski Çuvaşçadan geldiğini savunan Sir Gerard Clauson ise, XI. yüzyıl Hakanî lehçesinde bu adın “su aşındırması sonucu oluşmuş çukur ya da yarık yer” anlamında kullanıldığını bildirmiştir⁵. Rusya’nın en büyük lügatçilerinden Vladimir İvanoviç Dal’a göre; “kazan” kelimesi büyük kap manasındadır. “Kazanka” ise “Kazan soylu at” anlamına gelmektedir⁶. “Rus Dilinin Etimolojik Sözlüğü” adlı eserine “Kazan” adını da dâhil eden M. Fasmer, kelimenin “Kazanka Irmağı”ndan devşirilerek şehre verildiğini ve bu kelimenin Türk dilinde kazan manasında kullanıldığını belirtmiştir⁷. Fars, Arap, Rus, Ermeni, Fin, Romen, Bulgar, Sırp, Arnavut, Makedon ve Yunan dillerine de giren “Kazan” kelimesi “çok miktarda yemek pişirmeye veya bir şey kaynatmaya yarar büyük, derin ve kulplu kap” manasında kullanılmaktadır⁸.

Halk söylencelerine bakılırsa Kazan şehrinin adlandırılmasında topografik şartların etkili olduğu anlaşılmaktadır⁹. Bir rivayete göre; yerleşkenin kurulduğu çukurluk saha derin bir kabı andırdığı için şehir bu

³ “On the further bancke of Volga, there is a towne of the Tartars called Casan, of the whiche the Horda of the Casanite Tartars tooke theyr name”. Sigismund von Herberstein, *Notes Upon Russia*, Vol. II, Translated and Edited R. H. Major, London, 1852, s. 246.

Rusya tarihi ve Tatarlar hakkında oldukça kıymetli bilgiler veren Herberstein’in gezi notları pek çok dile çevrilmiş ve hakkında önemli araştırmalar yapılmıştır. Bunlardan yakın zamanda neşredilenler şunlardır:

I- Sigismund Gerberşteyn, *Zapiski o Moskovii*, (2 cilt), Redaktör: A. L. Horoškeviç, Moskova, 2008. Oldukça titiz bir çalışmanın ürünü olan bu eser Latince, Almanca ve Rusça bakişimli olarak yayımlanmıştır ve konuya ilişkin yapılan en yeni çalışmadır.

II- Sigismund Gerberşteyn, *Moskoviya*, Derleyen: Zoe Nojnikova, Moskova, 2007. Eserin notlandırılmış Rusça tercümesinden ibarettir.

III- Just Rugel, *Ziga Herberstein 1486-1566 Potomec znamenitega rodu iz slovenske Karantanije, vojskac, drzavnik, diplomat in mirotvorec V “Moskovskih zapiskih” odkril Rusijo Evropi*, Moskova, 2000. Herberstein hakkında altı farklı yazının bulunduğu Rusça-Slovenca bakişimli, makalelerden müteşekkil değerli bir eserdir.

⁴ Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, Band III, Wiesbaden, 1967, s. 387. Madde No. 1390.

⁵ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972, s. 682.

⁶ “Казанъ: большой котель... Казанка: лошадь казанской породы”, Vladimir İvanoviç Dal, *Tolkovy Slovar Jivogo Velikorusskogo Yazıka*, Tom II, Moskova, 2007, s. 73.

⁷ “Казанъ: название города, тат. Kazan. Отсюда название реки Казанка, тат. Kazan. Происходит из тат. Kazan. “Котел” или из тюрк. Собств. Kazan”. M. Fasmer, *Etimologičeskiy Slovar Russkogo Yazıka*, Tom. 2, Moskova, 1967, s. 159.

⁸ Günay Karaağaç, *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, Ankara, 2008, s. 472.

⁹ Mihail Hudyakov, *Kazan Hanlığı Tarihi*, Çev: Ayaz İshakî, Haz: İlyas Kamalov, Ankara, 2009, s. 235.

isimle anılmıştır¹⁰. Yine Şehabeddin Mercanî'nin "Müstefâdü'l Ahbâr fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar" adlı eserinde belirtildiğine göre; Batu Han şehre yakın bir yerde konakladığı sırada birileri ırmağa kazanlarını düşürmüş ve bu tarihten sonra buraya "Kazan" denilmiştir¹¹. Mercanî'nin eserini kullanan Ayneddin Ahmerov da bu rivayeti biraz değiştirerek aktarmıştır: "Hanın bir hizmetkârı su kenarında kazanını yıkarken kazanı suya düşürmüş ve bundan sonra hem nehre hem de şehre Kazan demeye başlamışlardır"¹². Doğruluğunu ya da yanlışlığını tasdik etme olanağına sahip olmadığımız bu halk hikâyelerinin farklı uyarlamalarına tesadüf etmek mümkündür.

Bununla birlikte tatminkâr durmayan bu halk etimolojisi, başta Edward L. Keenan olmak üzere, mütehasısların şiddetli tenkitlerine maruz kalmıştır. Keenan, Kazan adının Türkçe orijinal halinin Rusça ile ilişkilendirilmesine karşı çıkmış ve bu arkaik etimolojinin akla yatkın görünse de son derece şüpheli bir varsayım olduğunu, modern tarihçi ve dilcilerin araştırmalarına dayanmadığını belirtmiştir. Yine bunu kabul etmenin mümkün olmadığını, çünkü eğer bu izaha itibar edilirse ayrıca şunları da onaylamanın zorunluluk olduğunu bizzat kendisi vurgulamıştır:

- 1- Ruslar Kazan kelimesini İtil boyunda yaşayan Türk-Tatarlardan almıştır.
- 2- İtil Irmağı üzerindeki şehir Türk-Tatarlar tarafından adlandırılmıştır.
- 3- Türk-Tatarlar kendi payitahtlarına Kazan adını vermişlerdir¹³.

Ona göre; "Bunlar hem fonolojik hem de tarihî bakımdan kuşkuludur. Fonolojik benzerlik yüzünden bu toponimin Türk-Tatar dilinden iktibas olduğunu söylemek güçtür ve '-an' soneki ile biten Rusça yer adlarının kökeninde bir belirsizlik söz konusudur; fakat açıkça görülmektedir ki, bu yer adının sonunda damaksıllaşma¹⁴ söz konusudur. Unutulmamalıdır ki, Ruslar bu dönemde '-an' ile biten sonu damaksıllaşmamış pek çok kelimeyi ödünç almışlardır (Han, Tarkan, Ulan [Oğlan], Kurgan gibi)"¹⁵.

Konuyu derinlemesine inceleyen Keenan, Sir Gerard Clauson'un tesirinde kalarak, Kazan adının Tatarcadan değil de Eski Çuvaşçadan iktibas edildiğine dikkat çekmiş ve bu adın İran kökenli olabileceği tezini ortaya atmıştır. Kama Irmağı üzerinde bulunan Kaşan (**Кашан**) şehrine atıfta bulunarak bu adı taşıyan bir yerleşim biriminin İran'da da bulunduğunu, dola-

¹⁰ N. P. Zagoskin, *Sputnik po Kazani*, Kazan, 1895, s. 17.

¹¹ Şehabeddin-i Mercanî, *Müstefâdü'l Ahbâr fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, Metni Yayınlayan: E. N. Hayrullin-Türkiye Türkçesine Aktaran: Mustafa Kalkan, Ankara, 2008, s. 125.

¹² Ayneddin Ahmerov, *Kazan Tarihi*, Hazırlayan: Fatih Ünal, Ankara, 2009, s. 30.

¹³ Edward L. Keenan, a. g. m., s. 485.

¹⁴ Bir kelimedede art damaktan çıkan bir ünsüz veya kalın bir ünlünün ön damağa kayarak yumuşaması ve incelenmesi.

¹⁵ Edward L. Keenan, a.g.m., s. 485.

yısıyla ikisi arasında bir ilişki olabileceğini düşünmüştür¹⁶. Barbaro'nun hem Kama üzerindeki Kaşan adlı yerleşim birimini hem de İran'daki Kaşan şehrini "Cassan" şeklinde kaydetmiş¹⁷ olması bu müellifi heyecanlandırmış olmalıdır. Esasen bunun fonetik bir benzerlikten ibaret olduğunu; fakat yine de düşünülmesi gerektiğini söyleyerek Kazan kelimesinin terim anlamının "kıvrım" ya da "ırmaklarında çatallaşıp kollara ayrıldığı yer" anlamına geldiğini kaydetmiş ve araştırmasında şu sonuçlara varmıştır:

1- "Kazan" adı Yukarı İtil bölgesindeki tüm dillerde toponimi olarak aynı biçimde kullanılmıştır ve Eski Çuvaşçadan türemiştir: Eski Çuvaşça/ Bulgarca: "Xusan-Xosan", Çuvaşça: "Xusan-Xosan", Mordvaca: "Kazan", Rusça: "Kazan", (Rusçaya Mordvalardan geçmiştir ?) Tatarca: "Qazan", Udmurtça: "Kuzon", Başkırtça: "Qazan", Çirmişçe: "Ozan, Azan".

2- Eski Çuvaş/ Bulgar şeklindeki kelimenin Doğu İran (As) dilindeki Gadzan>Qazan (kıvrım, dönemeç) kelimesi ile alakası vardır.

3- Kazan ismi İtil Irmağı üzerindeki başka yerleşim birimlerinin adlandırılmasında da kullanılmıştır. Bunlardan biri olan Kaşan onunla paralellik gösterir. İran kökenli adın tarihi gelişimi şöyledir: As dilinde: Qazan> eski Çuvaşça: Qashan=(Qazan)> Çirmiş: Ozan> Çağdaş Rusça: Kaşan.

4- Kazan kelimesi tamamen farklı bir anlama geldiği halde halk etimolojisinde beş asır boyunca kazan (büyük ve geniş kap) anlamında kullanılmıştır¹⁸.

Keenan makalesini, "Bölgedeki diğer toponimler gibi İtil Irmağı üzerindeki bu büyük şehrin adı da İtil boyunun karmaşık kültürel tarihine ve bu sahanın İran ile ticarî faaliyetlerine şahadet etmektedir"¹⁹ diyerek bitirmektedir.

Her şeyden önce şunu belirtmek gerekir ki, İtil boyunun tarihi karmaşık değildir. En eski çağlardan beri bu bölgenin Türk-Tatarlar tarafından yurt tutulduğu ve buradaki toponim ve hidronimlerin Türk diline ait olduğu bilinmektedir. Kazan adının Eski Çuvaş (İtil Bulgarcası) dilinden alıntı olduğunu ve daha Kazan Tatarları bu sahaya gelmeden kelimenin Rusçaya geçtiğini iddia eden Keenan'a bu konuda bir itirazımız yoktur. Ancak Tatarların da İtil Bulgarları ve Çuvaşlar gibi Türk ya da bu hakikati yok saymaya çalışanların deyimi ile "Türkçe konuşan halklar" olduğunu unutmamak gerekir. Keenan'ın Deşt-i Kıpçak tarihini iyi bildiği barizdir; lakin buradaki mesele farklıdır. Onun bu dayanaksız söylemleri XX. yüzyıl Avrupamerkezci tarih yazımının onulmaz hastalığı olan Kıpçak Bozkırı ve Türkistan'da İndo-Germen arayıp bu bölgede kendilerine ecdat yaratma arzusundan kaynaklanıyor olsa gerektir. Kazan kelimesinin anlamına ilişkin faraziyesi ihtimal

¹⁶ A. g. m., s. 494.

¹⁷ *Travels to Tana and Persia...*, s. 33, 72.

¹⁸ Edward L. Keenan, a.g.m., s. 494-495.

¹⁹ A. g. m., s. 496.

dâhilinde olmakla birlikte salt doğru olduğunu kabul etmek mümkün değildir.

M. Pinegin'e göre; Kazan sözcüğü "büyük çukur ya da girdapların (longuz, burgaç) bulunduğu ırmak" anlamına gelmektedir. Bu isim daha sonra mevzubahis yerleşim birimini adlandırmak için kullanılmıştır²⁰. Karl Fuks ise, daha 1817 yılında, şehrin adının kurucusundan geldiğine dikkat çekmiştir. Bu görüşü destekleyen N. P. Zagoskin, nümizmatik delillere ve J. F. von Hammer-Purgstall'ın "Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak (1840)" adlı araştırma eserine istinaden, Kazan şehrinin Altın Orda Hanı Tuda Mengü (1280-1287)²¹ tarafından kurulduğunu ve bu hanın bir diğer isminin de "Kazan Han" olduğunu savunmuştur. Tuda Mengü'ye ait, Bulgar şehrinde kestirilen sikkelerde "Kazan Han" ibaresinin bulunmasını da bu teklifinin delili olarak sunmuştur²².

Mirfatih Z. Zekiyev, Kazan adının kökenine ilişkin oldukça fantastik bir teklif ileri sürmüştü ve bu adı Kuşan (Ak Hun) Devleti ile özdeşleştirmiştir: "Değişik lehçeler sebebiyle Kuşan/ Kusan/ Kaşan/ Kasan/ Kazan vs. etnonimler taşıyan Kuşanlar, sadece Orta Asya'da etnik izler değil, İdil-Ural civarında Koşan, Kazan gibi toponimler ve Kaşan, Kazansu gibi hidronimler bırakmışlardır. Bu etnonimlerin İdil-Ural bölgesinde toponim ve hidronimler olarak yerleşip kalması, muhtemelen Kuşan İmparatorluğu'nun I-III. yüzyıllardaki yükselme dönemiyle alâkalıdır" demiştir²³. Lakin hiçbir ilmî dayanağı olmayan bu varsayım, sadece müellifin etimoloji hevesinden mülhemdir. Öyle ki, yazar Kazan adının tarihi kaynaklarda görünmesi ile Ak Hun Devleti'nin hüküm sürdüğü dönem arasındaki yaklaşık bin yıllık zaman dilimini görmezden gelmiştir. Yine bu iddiayı temellendirebilecek tek bir belge dahi mevcut değildir. Dolayısıyla çağdaş tarihçilikte, hissiyata ve zanniyata yer olmadığı hakikatini hatırlatıp meseleleri daha ciddi, basite indirgemenen ve tarih tenkit usûllerine uygun bir biçimde ele almanın şart olduğunu kemâl-i tevazu ile hatırlatırız.

Akdes Nimet Kurat, Jaroslav Pelenski ve Shafiga Daulet bu konuda sessiz kalmışlardır. Zeki Velidî Togan şehrin daha önce "Sayın Yurdu" (Sayınov Yurt) adı ile anıldığını ve burada "Sayın" adı ile Batu Han'ın kastedildiğini ileri sürmektedir. Ona göre; "Batu Han devrinde Kazan henüz bir şehir değil "yurt" yani yaylak yeri idi. Buranın Kazan ismini alması, bölgede bir şehir kurulması ile alakalıdır. Şehrin ismi Ebulgazi Bahadır Han'ın zikrettiği Çağatay hanlarından Kazan (1334-1346) ile ilgili olabilir"²⁴. Togan'ın teklifi de

²⁰ M. Pinegin, *Kazan v Eya Proşlom i Nastoyaşcem*, Sankt-Peterburg, 1890, s. 24.

²¹ N. P. Zagoskin, Tuda Mengü'nün saltanatını 1282-1288 yılları arasında göstermişse de bu bilgi doğru değildir.

²² N. P. Zagoskin, a.g.e., s. 18,19.

²³ M. Z. Zekiyev, *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, Çev: Ahsen Batur, İstanbul, 2006, s. 120.

²⁴ Zeki Velidî Togan, "Kazan Hanlığında İslam Türk Kültürü", *İTED*, C. III, S. 3-4, 1959-1960, İstanbul, 1966, s. 180.

ispata muhtaç olmakla birlikte onun Türk tarihine ilişkin tüm fikirlerinin ciddiyetle yeniden ele alınıp irdelenmesi gerekmektedir.

Sonuç olarak kaynak yetersizliğinden ötürü Kazan adının gerçek anlamını tespit etmek oldukça zor görünmektedir. Geçen zaman içerisinde adın kökenine ilişkin pek çok mitin oluşması ise son derece tabiidir. Teklif edilenlerin hiçbirini belgelendirmek mümkün olmasa da yukarıda temas ettiklerimiz arasından M. Pinegin ve Edward L. Keenan'a (anlam bakımından) ait olanlar nispeten daha tutarlı görünmektedir. Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi Kazan adının Türkçe bir kelime olduğu şüphesizdir.

KAYNAKLAR

- AHMEROV, Ayneddin, *Kazan Tarihi*, Hazırlayan: Fatih Ünal, Ankara, 2009.
- CLAUSON, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972.
- DAL, Vladimir İvanoviç, *Tolkoviy Slovar Jivogo Velikorusskogo Yazıka*, Tom II, Moskova, 2007.
- DOERFER, Gerhard, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, Band III, Wiesbaden, 1967.
- FASMER, M., *Etimologičeskiy Slovar Russkogo Yazıka*, Tom 2, Moskova, 1967.
- HUDYAKOV, Mihail, *Kazan Hanlığı Tarihi*, Çev: Ayaz İshakî, Haz: İlyas Kamalov, Ankara, 2009.
- KARAAĞAÇ, Günay, *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, Ankara, 2008.
- KEENAN, Edward L., "Kazan-"The Bend"", *Harvard Ukrainian Studies*, Volume III/IV, 1979-1980, Part 1, s. 484-496.
- PINEGIN, M., *Kazan v Eya Proşlom i Nastoyaşcem*, Sankt-Peterburg, 1890.
- RUGEL, Just, *Ziga Herberstein 1486-1566 Potomec znamenitega rodu iz slovenske Karantanije, vojscak, drzavnik, diplomat in mirotvorec V "Moskovskih zapiskih" odkril Rusijo Evropi*, Moskova, 2000.
- SIGISMUND VON HERBERSTEIN, *Notes Upon Russia*, Vol. II, Translated and Edited R. H. Major, London, 1852 (Rusça tercümelere: Sigizmund Gerberşteyn, *Zapiski o Moskovii*, (2 cilt), Redaktör: A. L. Horoşkeviç, Moskova, 2008; Sigizmund Gerberşteyn, *Moskoviya*, Derleyen: Zoe Nojnikova, Moskova, 2007).
- ŞEHABEDDİN-İ MERCANÎ, *Müstefâd'ül Ahbâr fi Ahvâl-i Kazan ve Bulgar*, Metni Yayınlayan: E. N. Hayrullin-Türkiye Türkçesine Aktaran, Ankara, 2008.

TRAVELS TO TANA AND PERSIA BY JOSAFAT BARBARO AND AMBROGIO CONTARINI, Translated from the Italian by William Thomas, New York, 1873.

TOGAN, Zeki Velidî, "Kazan Hanlığında İslam Türk Kültürü", *İTED*, C. III, S. 3-4, 1959-1960, İstanbul, 1966, s. 179-204.

ZAGOSKIN, N. P., *Sputnik po Kazani*, Kazan, 1895.

ZEKİYEV, M. Z., *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, Çev: Ahsen Batur, İstanbul, 2006.